

PIHLA PIIRIRAJA PAJATUSED

Armas külaline!

Saatse seto muuseumi kõrval lookleb väike isemoodi matkarada. Teistest Eesti radadest erineb ta ennekõike selle poolest, et kulgeb peaaegu piki piiri, mis liidab ja lahutab (võimalik, et isegi korrutab ja jagab).

Setomaal ei ole olnud kihelkondi, vaid ühte külade rühma kutsutakse hoopis nulgaks. Siinse nurga nimi on Satserinna.

Rajal võib julgelt teha jalarammu järgi peatusi. Jälgige ka hoolega ümbrust! Kõik järgmised fotod on tehtud siin muuseumimaja ümber või raja peal. Kui tunnete paiga ära, seisatage ja lugege läbi selle kohta käiv jutuke. Kui teiega koos on mõni, kes veel lugeda ei oska, saate oma esinemisoskuse ja lugemisilmekuse proovile panna.

Hääd jalotamist!

1. MÕISTA, MÕISTA

Rada saab alguse Saatse muuseumi sümboli ning setode jaoks püha puu juurest, mis sirgub muuseumi õuel. Kui see puu kasvab väiksena metsa all, meenutab ta sageli pigem pöösast, kuid on siiski täisvereline puu.

Puu koor on hall ja sile ning lehed koosnevad paljudest paarislehekestest; peale selle on tal üksik tipuleht. Erinevalt inimesest on lehed noorelt karvased ning vanemana siledad. Õitsedes lõhnavad kreemikad õied tugevalt ja imalalt. Punased mörkjad marjad on koondunud suurde kobarasse. Talvel, mil külm on marju näpistanud, maitsevad nad päris magusalt, kui linnud ei ole neid nahka pannud.

Kui setod selle puu kohta mõistatuse esitavad, siis küsivad nad nõnda: *Emand mäel, helmed kaelas? Või ennustavad nii: Kui ... on palju marju, saab palju tüdrukuid mehele.*

KÜSIMUSED

- Kas tundsite õige koha ja puu ära? Väga hea.
 - Nüüd nuputage, kuidas nimetatakse selle puu vilju!
 - Millise puu lehega sarnaneb kõnealuse puu leht (vihje: maismaalapike meres)?
 - Millised on selle puu pungad (vihje: üks poliitikutest rääkiv naljasaade)?
- Nüüd tuleb liikuda edasi parkla ja metsa poole, et leida üles järgmine vaade.

2. MAAPIND

Oletatavasti hakkasid inimesed muistset Setomaad vormima 13. sajandil. Aga juba 15 000 aastat tagasi kujundas maapinna ebatasasusi jää. Sel ajal kattis siinset ala mitme kilomeetri paksune liustikujää, mille teke ja ka sulamine võttis aega aastatuhandeid.

Setomaa praeguse pinna ongi kujundanud selle liustiku sulamisvesi, mis tõi siia palju liiva ning pisut savi ja kruusagi. Kunagiste jääjärvede asukohta märgivad nüüd sajad liivakünkad ehk mõhnad. Liivane pinnas on aga taimede jaoks toitainevaene ning seetõttu on põhiline metsapuu siin mänd, kes saab hakkama ka kitsastes oludes.

ÜLESANNE

- Kuidas teha vahet liival, kruusal ja savil, kui midagi ei ole käepärast?

Kui kirjeldada neid kokanduse keelepruugis, siis liivaterad on tatra ja manna vahepealsed, tolmliiiv jahutaoline ning savi on näppude vahel märjana täiesti libe, aga kuivalt nii kõva, et seda naljalt pooleks ei murra. Aga neid saab eristada ka maitstes: kui hamba all krigiseb, on liiv; kui ei krigise, on savi. Nupukad setod oskasid savi endale elatiseks vormida: Setomaalt pärit savipotid ja -nõud olid tuntud üle Eesti ning suviti rändasid potisetod neid pakkudes laadalt laadale.

Nüüd saate liikuda mööda rada edasi ja otsida järgmist vaadet.

3. MILLEST KOOSNEB SIINNE METS?

Sellist liivast pinnast armastab eelkõige mänd, setode kõnepruugis *petäi* või *pedäjä*. Männid on üsna pikad ja sirged, nad vajavad kasvamiseks palju valgust. Öeldakse, et männid on nagu mastipuud. Männis sisalduv vaik kaitseb puitu seente eest, seepärast on mände palju kasutatud maja- ja laevaehituses.

Kui oli vaja puu maha võtta, siis palusid setod puult andeks.

ÜLESANNE

- Kui kõrge on teie arvates see punase lõngaga tähistatud mänd? Mõõdulinti paraku ei ole ja puu otsa on redelita kehv ronida.

Tehke näiteks nii: seiske seljaga puu poole ja astuge nii kaugele puust, et kui ajate jalad harki, kummardute ette ja vaatate kahe jala vahelt puu poole, siis näete puu latva. Kui selg on haige ega paindu, siis oletage niisama. Keerake nüüd end puu poole tagasi ja mõõtke pikkade sammudega, mitu sammu on teie seismiskohast mõõdetava puuni. Nõnda saabki teada puu umbkaudse kõrguse meetrites.

Võrrelge saadud tulemusi! Kui mõnel ei läinud kõrguse määramine kuigivõrd täppi, ei ole hullu. Vasakul kasvab ju üks kõrgem ning paremal üks lühem puu. Vahest pidasite silmas hoopis emba-kumba neist?

4. MARJAD

Mändide all leiab kasvamas pohli ja mustikaid. Võib öelda, et need kolm taimeliiki on omavahel suured sõbrad: kus kasvab neist üks, leidub ka teist ja kolmandat. Sellist kooslust nimetavad paljud teadlased ja metsakorraldajad pohla kasvukohatüübiks.

Need taimed on omakorda suured sõbrad setodega, sest marjakorjamine on siin kandis alati olnud au sees. Setod on oskuslikult võtnud vastu selle, mida metsad ja sood põllule lisaks pakuvad, ega ole jäänud tänuvõlgu. Kui vanaema läks marjule, pidas ta alati meeles Metsavana ja poetas mättale esimese marja tema jaoks. Vaid nii sai ka endal korv kiiresti täis.

ÜLESANNE JA KÜSIMUSED

Igaüks saab valida siinsest loetelust ühe marja, kes ta olla tahaks, ning muutuda mängumarjaks. Võtke ennast ritta niimoodi, mis järjekorras need marjad suve ja sügise jooksul küpsevad.

Marjade nimetused: pohl, mustikas, jõhvikas, murakas ja joovikas.

- Millised mängumarju kogunes kõige rohkem?

5. PIIR

Piir on ilmselt üks kõige põnevamaid ja tähtsamaid mõisteid setode asustusloos. See, mida praegu näete, on kontrolljoon Eesti ja Venemaa vahel. Kontrolljoon ei ole ametlik piir, aga samas siiski joon, millest mõlemad pooled peavad lugu ja püüavad sellest mitte üle astuda.

Kui mõelda ajaloo peale, siis sageli on piire ja nende ulatust kombatud. Nii on piiridel vahel komme muuta oma asukohta. Praegugi eraldab kontrolljoon ajaloolise Setomaa küljest mõned nulgad.

ÜLESANNE

Pange siia kirja või arutage ühiselt, millised sõnu teate eesti keeles (või ka mõnes muus keeles) veel piiri kohta!

Nüüd minge otsima järgmist vaadet, lugedes kokku, mitu sammu piki kontrolljoont astusite!

Kui te samme lugedes omadega veel sohu ei läinud, on järgmist vaadet otsides küll viimane aeg seda teha.

6. SOO

Metsade vahele on Setomaal peitunud suuremad ja väiksemad sood. Kausja oru põhjast ei ole vesi saanud ära voolata ning orupõhi on jäänud pidevalt niiskeks. Toitainevaest liivapinnast ning samas veelembeseid taimi leidub vähe. Hea näide on soos kasvavad tarnad, turbasamblad, sookail ja kanarbik.

Siin taimejäänused ei kõdune, sest õhk ei pääse neile ligi. Aasta-aastalt kogunevatest taimejäänustest moodustub turvas. Meie peatuspaiga juures on turvast orukausi keskosas kujunenud juba päris palju. Muide, erinevaid turbasamblaliike on Eestis peaaegu niisama palju kui näiteks Peipsi järves kalaliike (umbes 37).

KÜSIMUSED

- Mis on üldse turvas? Millest see koosneb?

Oletage, mitu millimeetrit kasvab turbakiht aastas ja kui paks on sinne turbakiht!

Lihtsa arvutuse järgi on see soo järelikult vähemalt ... aastat vana.

7. HOOLIVUS

Kuna Ida-Setomaa loodus on kujunenud liivapinnasele, ei saa sellest niisama lihtsalt väga head põllumaad, sest toitaineid napib. Kehv põllumaa on ärgitanud setosid minema metsa ja sohugi toidulisa hankima ning tehakse ka palju käsitööd, et kenasti toime tulla.

Setod on alati olnud töökad; tähtsal kohal on olnud üksteise aitamine. Koos on jagatud nii rõõmu kui ka kurbust. Esivanematelegi kuulub tähtis koht: kirikupühal mälestatakse ja austatakse esivanemaid surnuaias kalmul söömisega.

Nn küünarnukitunne ilmnes paljus muuski: suuremaid töid tehti talgu korras ja mets ning sood olid sageli kõigile ühtemoodi kasutada.

ÜLESANNE

Leppige kokku, kes ülejäänud osa päevast kellegi eest hoolitseb või aitab kanda seljakotti! Kui jõuate tagasi koju, valige enda seast kõige abivalmim kaaslane!

8. KAEVIKUD

Kuna rada kulgeb piki piiri, leiab sealt mitmesuguseid kaitsetegevuse jälgi. Üks mooduseid on kaevata kaevikuid, mida siin näetegi kraavidena. Aga miks on need kaevatud oru veeru ülemisse otsa, mitte orupõhja ega künkalaele? Esimesel juhul oleks kaitsjad jäänud vaenlasele liiga nähtavaks ning teisel juhul oluks neil endil võimatu märgata lähenevat vaenlast.

ÜLESANNE JAKÜSIMUSED

Hei, jooksumihulised! Andke tööleht kellegi kätte hoiule ning jookske ühe- või kahekaupa (täiskasvanu loal!) sinise-valgekirju onnini, mis tegelikult on kunagine piiripunkt, ja tagasi!

Jõudsid elusalt ja tervelt teiste juurde? Tubli! Nüüd katsu oma pulssi. Selleks pane kolm näppu oma randme peale ja hakkadki tundma tuksumist.

- Mis see pulss üldse on? Miks ta joostes kiiremaks muutub?
- Kes jooksis kõige kiiremini?
- Kelle pulss oli kõige kiirem? Kellel kõige aeglasem?

9. MÕTE JA KODUNE ÜLESANNE

Karu laulnud [Setomaal] ükskord nii: *Poh-poh, poh-poh, pohlamarjad, sunnikud sinikud, vat mu kallid pihlakad.* Kui uskuda karu, siis on pihlamarjad Setomaal isegi tähtsamad kui pohlad või sinikad.

Mõttele selle jalutuskäigu peale ning esita teistele mõni rajal kogetud tunne või mõte, mis oleks niisama väärtuslik kui pihlamari.

KODUNE ÜLESANNE

Kui ei ole parajasti paastuaeg, saate kodus koos täiskasvanuga valmistada sealiha Seto moodi. Selleks läheb vaja 500 g sea sisefileed ning marinaadi koostisaineid (1 dl purustatud pihlakamarju, 1 dl rapsiõli, 1 dl vett, 2 spl äädikat, 10 kadakamarja, 1 tl meresoola, 1 tl mett, 1 porru viiludena).

Segage marinaadiained omavahel kokku. Pange tükeldatud liha marinaadi kaheks ööpäevaks seisma. Seejärel praadige lihatükid koos marinaadiseguga pannil õli-võisegus. Pakkuge kõrvale riivitud porgandit ja suvikõrvitsat ning riisi.

Aga siin saate süüa kaasavõetud võileibu ja juua teed.

Head isu ja mõnusat olemist!

10. ÜHT-TEIST VAJALIKKU

KASUTATUD KIRJANDUS

Aun, M. (toim) 2005. Setumaa muuseumid 1. Saatse muuseum. SA Setu Kultuuri Fondi ja MTÜ Arheoloogiakeskuse ühisväljaanne.

Aun, M.; Lõiv, M. (koost) 2008. Setumaa kogumik 4. Uurimusi Setumaa loodusest, ajaloo ja rahvakultuurist. Tallinn. Tallinna Raamatutrükikoda.

<http://bio.edu.ee/taimed/oistaim/pihlak.htm>

<http://www.folklore.ee> (vanasõnad)

Leepere, M.; Pere, S. Puu raamat.

<http://www.slideshare.net/mariliis.lehtveer/puu-raamat-autorid-monika-leepere-sirje-pere-5313102>

Runnel, P. 2002. Traditsiooniline kultuur setude enesemääratluses 1990ndatel aastatel. Studia Ethnologica Tartuensia 7. Tartu Ülikooli etnoloogia õppetool. Tartu.

Siruli, S. 1999. Seto kodo lugu. Setumaa Arendusselts. Tõravere. Eesti Vabariigis Kirjastus.

Tanttu, A.-M. (toim) 2001. Head Isu – parimad kodused retseptid. Suur Eesti Raamatuklubi.

Taro, I. 2010. Nulgad jõuavad kohanimede registrisse. Setumaa.ee

http://www.setumaa.ee/index.php?id=63dc7ed1010d3c3b8269faf0ba7491d4&act=magazine_article&article_id=498

Viires, A. 2000. Puud ja inimesed. Ilmamaa.

MÕNED VASTUSED

MÕISTA, MÕISTA. pihlakas, mille viljad on õunviljad. Pihlaka leht sarnaneb saarepuu lehega ning pungad on pehmed ja karvased.

MILLEST KOOSNEB SIINNE METS? Männi kõrgus on umbkaudu 21 meetrit.

SOO. Turvas on taimejäänustest koosnev ladestu, mis sisaldab pillirootükke, turbasammalt, tarnade ja puhmaste jäänuseid. Olenevalt soost kasvab aastas keskmiselt juurde 1 mm turvast. See soolapp on siin üle kolme meetri sügavune. Järelikult on sool vanust üle 3000 aasta.

KAEBIKUD. Puls on hapnikurikka veresoone tõukeline laienemine südame pumbatud vere toimel. Pulsisagedus suureneb, kuna südametöö kiireneb. See on aga tingitud sellest, et joostes vajab inimese keha rohkem hapnikku.

KES? KUS? KUIDAS?

Idee algataja: Tea Korela

Saateteksti metoodiline lahendus,

teemade valik, tekst ja fotod: Piret Pungas-Kohv

Turbapuuri käsitseja, kaardi koostaja

ja teksti täiendaja: Marko Kohv

Kujundus: Triinu Sarv

Keeletoimetaja: Monika Salo

Rahaline toetus: Keskkonnainvesteeringute Keskus

Peipsi
Koostöö
Keskus